Title:

Yashwantrao Chavan's Thoughts and Work on Untouchability

By:

Dr. Tardalkar Sandeep Sambhaji

HOD, Department of History, T.C. College, Baramati

Content (translated):

During the period of 72 years from 1912 to 1984, Yashwantrao Chavan played a vital role. He fought against the social injustices present in society, and his thoughts focused on the welfare of the untouchables. Through the power of his writings and his life's example, he sought to improve social unity and equality among all communities.

In 1965, he noted the need for inclusive growth and collective upliftment and that it should reach every class of society. He advocated for social reforms, supported the concept of societal balance, and inspired others to work toward the upliftment of the downtrodden. He emphasized the importance of ensuring that those who have been deprived of rights for ages should receive fair treatment.

Yashwantrao's vision included creating a society that valued education, language, and a united society. His efforts in bringing awareness and ensuring equal rights for the lower classes were significant.

Further Details:

1. **Influence on Students:**

   Yashwantrao Chavan inspired students to engage in societal work, which later led to political and social consciousness among them.

2. **Contribution to Social Awareness:**

   His political journey saw him addressing issues related to untouchability, advocating for reforms that benefited marginalized sections.

3. **National Integration:**

He stressed on the integration of all communities, including the untouchables, into the mainstream of society and political life.

Through his efforts, Yashwantrao aimed to eliminate the discrimination faced by certain classes and to create an equitable society.

This is a summary of the document. If you need a more detailed translation or specific sections, please let me know.

१३. यशवंतराव चव्हाण यांचे अस्पृश्यताविषयक विचार व कार्य

Dr. Tardalkar Sandeep Sambhaji
HOD, Department of History, T. C. College, Baramati

यशवंतरावांना ७१ वर्षांचे (१२ मार्च १९१३ ते २५ नोव्हेंबर १९८४) आयुष्य लाभले. पैकी ५५ वर्षे त्यांनी सार्वजनिक जीवनात व्यतित केली. अनेक वर्षे ते प्रत्यक्ष सत्तेत होते किंवा त्यांचा पक्ष सत्तेत होता. अशा व्यक्तींचा जसा राजकारणावर, अर्थकारणावर प्रभाव पडतो त्याचप्रमाणे सामाजिक जीवनावर देखील प्रभाव पडतो. म्हणून यशवंतरावांची सामाजिक भूमिका जाणून घेणे आवश्यक ठरते. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीबद्दलचे, प्रामुख्याने अस्पृश्यांच्या परिस्थितीबद्दलचे यशवंतरावांचे आकलन काय होते आणि या सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा करायच्या असतील तर शासनाने कशाप्रकारची धोरणे आखली पाहिजेत याबद्दलच्या त्यांच्या भूमिकेचा आढावा घेण्यात आला आहे.

भारताच्या सामाजिक परिस्थितीबाबत यशवंतरावांनी सखोल व गंभीर विचार केलेला आहे. जानेवारी १९६८ मध्ये दिल्ली येथे अभ्यासगटासमोर भाषण करताना सामाजिक क्षेत्रातील आव्हानांविषयी ते म्हणतात, "... अगदी आजही जाती, पोटजाती, धर्म, प्रदेश, भाषा, बोली, अशा एक ना दोन अनेक गोष्टींमुळे आम्ही विभागले गेलो आहोत. या विभाजक प्रवृत्तींमुळेच भारत इतिहासात प्रदीर्घ काळ परकीय अमलाखाली गांजला व भरडला गेला. या प्रवृत्ती आजही कार्यप्रवण आहेत. एवढेच नव्हे तर त्या वाढत आहेत व अधिकाधिक तीव्र बनत आहेत असे दृश्य दिसते." यावरून अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाकडे ते कशा तऱ्हेने पाहतात हे स्पष्ट होते.

विद्यार्थी दशेतील अस्पृश्यांच्या प्रश्नांचे आकलन व कार्य

लहानपणापासूनच यशवंतरावांचा अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आपुलकीचा होता असे दिसते. 'कृष्णाकाठ' या आपल्या आत्मचरित्रात, लहानपणीच्या गावातील आठवणी सांगताना ते लिहीतात, '.....एक गोष्ट मात्र सांगितली पाहिजे, की या सर्व समाजापासून दूर व गावाबाहेर राहणाऱ्या महार, मांग, चांभार या मंडळींचा गावाशी फार कमी संपर्क असे. आणि जो असे, तो काही, ज्या माणुसकीचे मी वर कौतुक केले, तिच्याशी सुसंगत होता, असे म्हणता येणार नाही. आज दलितांचा प्रश्न म्हणून आम्ही ज्या प्रश्नाकडे पाहत आहोत, तो दलित समाज तेव्हा या गावगाड्याच्या बाहेर जे एक वेगळे जीवन जगत होता, त्याला जीवन हे नाव द्यावे की नाही, हाही एक वेगळा प्रश्न आहे.'' अस्पृश्यांच्या प्रश्नाची जाणीव लहान वयातच यशवंतरावांना झाली होती हे वरील नोंदीवरून लक्षात येते.

विद्यार्थीदशेत यशवंतरावांनी कॉंग्रेसप्रणीत राष्ट्रीय चळवळीत भाग घ्यावयास सुरवात केली. या काळात कॉंग्रेसवर गांधी, नेहरु या नेत्यांचा प्रभाव होता. यशवंतरावांनी कॉंग्रेसच्या या प्रमुख नेत्यांच्या मार्गदर्शनानुसार राजकीय-सामाजिक कार्य करावयास सुरवात केली. कायदेभंग चळवळीचा जोर ओसरल्यावर गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या सेवेवर आपले लक्ष केंद्रीत केले. त्यादृष्टीने गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ सुरू करण्याचा आदेश दिला. गांधीजींचा, अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाचा कार्यक्रम हा प्रतिकात्मक म्हणून यशवंतरावांना बरोबर आहे असे वाटत होते. 'समाजाच्या सर्व शाखांना एका मुख्य प्रवाहात आणायचे असेल, तर

जुना, लिंग, धर्म या बाबतींमध्ये माणसाने माणसाला एकमेकांपासून दूर ठेवावे, हे बरोबर नाही.' हा गांधीजींचा विचार यशवंतरावांना पटला होता.

गांधीजींच्या आदेशानुसार यशवंतरावांनी जिल्ह्यात अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ सुरू करण्याबाबत प्रयत्न केले, परंतु याबाबतीत त्यांना सनातनी वृत्तीच्या मंडळींनी विरोध केला. तर खुद्द अस्पृश्य वर्गातील लोक याबाबत अनुत्सुक आहेत असा त्यांना अनुभव आला. एकूणच असे प्रतिकूल वातावरण असले तरी यशवंतरावांनी जिल्ह्यातील लोकांशी याबाबत विचारविनिमय केला. तेव्हा स्वराज्याच्या चळवळीत उत्साहाने भाग घेणारे लोक, 'स्वराज्याची चळवळ चालविण्यासाठी याची आवश्यकता आहे काय ?' असा प्रश्न उपस्थित करत. त्याला प्रत्युत्तर करताना यशवंतराव म्हणत, 'स्वराज्य मिळाले तरी, माणसाने माणसाला कशा-कशापासून वंचित ठेवायचे, याला काही मर्यादा आहेत, की नाही?'' अशारितीने, अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ जिल्ह्यात उभी करण्यात यशवंतरावांना जरी अपयश आले तरी याबाबत लोकांशी चर्चा करून त्यांच्या विचारविश्वात हा अस्पृश्यांचा प्रश्न पोहोचविण्याचे कार्य त्यांनी निराश न होता केले.

मंदिरप्रवेशाची प्रत्यक्ष चळवळ उभारण्यात जरी यशवंतरावांना अपयश आले, तरी त्यांनी अस्पृश्यांसाठी कार्य करण्याचे सोडले नाही. लवकरच त्यांनी शेणोली गावातील मूळचंदभाई या गुजराथी तरुणाच्या सोबतीने व कराड शहरातील देशभक्त धनिक श्री. पांडूआण्णा शिराळकर यांच्या पाठिंब्याने अस्पृश्यसेवा करण्यासाठी तालुक्यात एक मंडळ स्थापन केले.' अस्पृश्य वर्गाशी आपला कोणताच संबंध प्रस्थापित होत नाही हे लक्षात घेऊन यशवंतरावांनी मित्रासोबत सुट्टीच्या दिवशी आसपासच्या खेडेगावातील अस्पृश्यांच्या वस्तीवर जाऊन त्यांची भेट घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. यावेळी चांभार व मांग समाजाकडून आपले स्वागत होते, परंतु महार समाजात आपल्याबाबत उपेक्षा व उदासिनता आहे असे यशवंतरावांच्या लक्षात आले. म्हणून महार समाजातील कार्यकर्त्यांशी व कराडच्या म्युनिसिपालटीत कामाला असणाऱ्या व्यक्तींशी यशवंतरावांनी याबाबत चर्चा केली. या चर्चेतून महार समाजात होत असलेल्या बदलाची जाणीव यशवंतरावांना झाली. त्याची नोंद 'कृष्णाकाठ' मध्ये करताना ते म्हणतात, "हरिजनातील हा फार मोठा विभाग (महार समाज) विचाराने आणि मनाने आमच्यापासून वेगळा झाला आहे. त्यांच्या आकांक्षा आणि भावना जाग्या झालेल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये हळूहळू शिक्षणाचा प्रसारही होऊ लागला आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या सारखे एक मोठे व्यक्तिमत्व त्यांच्या समाजात निर्माण झाले असून त्या सर्व समाजाचे लक्ष त्या व्यक्तिमत्वावर केंद्रीत झाले आहे."' अशी परिस्थिती असली तरी यशवंतरावांनी अस्पृश्य समाजात काम उभे करण्याचा आपला प्रयत्न सोडला नाही.

अस्पृश्य समाजात संपर्क साधण्याइतके काम निदान कराडमध्ये उभे करायचे या निश्चयाने यशवंतरावांनी अस्पृश्यांच्या वस्तीत नाईट स्कूल सुरू करण्याचे ठरविले. या योजनेकडे लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी त्यांनी कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांच्या उपस्थितीत कार्यक्रम घडवून आणला. कार्यक्रमाचे निमंत्रण स्विकारण्यापूर्वी कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांनी, "माझ्याबरोबरच हरिजनालाही घरी जेवायला आणावे लागेल" अशी अट यशवंतरावांना घातली. ती यशवंतरावांनी लगेच मान्य केली व पाळली सुद्धा.' कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांच्या उपस्थितीत कराडमध्ये अस्पृश्यांसाठी नाईट स्कूल सुरू करण्याबाबतचा कार्यक्रम पार पडला. परंतु या कार्यक्रमाला लोकांचा जास्त प्रतिसाद मिळाला नाही. तरीही यशवंतरावांनी कराडमधील महार वस्तीत नाईट स्कूल सुरू केली. मात्र सुरवातीला त्यात प्रौढ विद्यार्थी आलेच नाहीत. नंतर अधिक प्रयत्न केल्यावर काही प्रौढ रात्र शाळेत येऊ लागले. मात्र दोन-तीन महिन्यानंतर तेही बंद झाले व रात्रशाळेचा हा उपक्रम बंद पडला.'

अस्पृश्य वर्गाशी संपर्क वाढवण्यासाठी यशवंतरावांनी जे प्रयत्न केले, त्यातून अस्पृश्यांच्या मनात [illegible] अन्याय केला त्याविषयी सुप्त राग आहे असे त्यांच्या लक्षात आले. याचे कारण म्हणजे, 'भारतीय संस्कृतीच्या [illegible] दलितांनाही काही मन आहे, भावना आहेत, याचा फारसा विचार केलेला नाही.' हेही त्यांच्या लक्षात आले [illegible] शिकणाऱ्या व कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या अस्पृश्य मित्रांबरोबर चर्चा केल्यावर त्यांच्या असे लक्षात आले की, गांधीजींच्या [illegible] अस्पृश्यांना एवढे महत्त्व वाटत नव्हते. अस्पृश्यांना वाटत होते, "तुम्हीच अन्याय केला, तेव्हा तुम्हीच त्यांनी काय सुधारणा [illegible] आम्ही स्वतःच प्रयत्न करून आमच्या समाजाची प्रगती केली पाहिजे ......" यशवंतरावांनी ही अस्पृश्यांची भावना [illegible]

यशवंतराव मुख्यमंत्री झाल्यावरही अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न त्यांनी जिव्हाळ्याने हाताळला. मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री [illegible] १९५७ मध्ये एका भाषणात ते शासनाची भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात, "अस्पृश्यता निवारणाचा मोठाच प्रश्न आपल्यासमोर [illegible] त्यासाठी सरकारने अनेक कायदे केले आहेत. प्रत्येक गावातील सार्वजनिक विहिरी व मंदिरे हरिजनांसाठी कायद्याने खुली [illegible] आहेत. परंतु अद्यापिही अशी अनेक गावे आहेत की जेथे हरिजनांना हे हक्क आजसुद्धा उपभोगता येत नाहीत. याचे कारण [illegible] कायदा हा अनुज्ञापक स्वरूपाचा असतो. जे कोणी हक्क धसास लावील त्याच्या रक्षणासाठी कायदा उभा आहे." [illegible] अस्पृश्यांनी आपले सामाजिक हक्क बजावावेत यासाठी त्यांनी शासनाची ताकद त्यांच्यामागे उभी केल्याचे दिसते.

महार वतन नष्ट करणारा कायदा

यशवंतराव मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांनी महार वतनाचा प्रश्न सोडवला. या वतनी पद्धतीमुळे पूर्वाश्रमीच्या [illegible] समाजाचा सर्व दृष्टीने अधःपात झाला होता. या महार वतनामुळे पूर्वाश्रमीचा महार हा गावकामगार बनला होता, मात्र, त्याच्या [illegible] तास निश्चित नव्हते. तसेच, वेळ पडल्यावर महाराच्या घरातील सर्वच सदस्यांना गावची कामे करावी लागत. एवढेच नव्हे, [illegible] वतनामुळे ते महार कुटुंब एकीकडे सरकारचे चाकर होते तर दुसरीकडे रयतेचे चाकर बनले होते. या कामाच्या बदल्यात [illegible] महारकी नावाची थोडी जमीन मिळत असे. ही अन्यायकारक व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी [illegible] विधिमंडळात दोन वेळा ठराव आणले होते. मात्र, त्यावेळी हे ठराव पास झाले नव्हते. मुख्यमंत्री झाल्यावर यशवंतरावांनी [illegible] पद्धती नष्ट करणारा " Bombay Inferior Village Watan's Abolition Act, 1958" कायदा पास केला.[illegible] [illegible] पूर्वाश्रमीच्या महार समाजाची गुलामगिरीच्या जोखडातुन मुक्तता झाली.

नव-दीक्षित बौध्दांच्या सवलती कायम ठेवल्या

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विशेष प्रयत्नामुळे अनुसुचित जातींना राजकीय, शैक्षणिक व नोकरीविषयक [illegible] मिळाल्या होत्या. त्यानुसार हिंदूमधील अस्पृश्य जातींना लाभ मिळू लागला होता. मात्र, १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. [illegible] आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य जातींपैकी महार जातीच्या लाखो लोकांनी हिंदू धर्माचा त्याग करुन बौध्द धर्माची दिक्षा [illegible] त्यानंतर मुंबई राज्यातील लाखो महारांनी बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली. महारांच्या या बौध्द धर्म स्विकारामुळे 'अस्पृश्य' [illegible] सवलती त्यांना मिळत होत्या त्या सरकारने बंद केल्या. याविरुध्द नव-दीक्षित बौध्दांनी व त्यांच्या नेत्यांनी [illegible] परिषदा भरवून, ठराव करुन शिष्टमंडळामार्फत यशवंतरावांच्या पुढे मांडल्या. मुळचे जे अस्पृश्य वर्गीय, त्यांनी केवळ बौध्द [illegible] स्विकार केल्याने त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणा नष्ट होऊ शकत नाही. ही अस्पृश्य [illegible] यशवंतरावांना पटली व त्यांनी याबाबतीत पुन्हा सवलती देण्याचे आदेश दिले.[illegible]

भूमिहीनांना जमिनी दिल्या

वास्तविक इ.स. १९५९ पासूनच रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियातर्फे भूमिहीनांना जमिनी मिळवून देण्यासाठी आंदोलने करण्यात आली होती.[११] यशवंतरावांनी ही मागणी न्याय्य व रास्त मानून भूमिहीनांना जमिन वाटपाचे काम सुरू केले. ६ जुलै १९६० रोजीच्या शासकीय आदेशान्वये गृहबांधणी व लागवडीसाठी सरकारी पडीक जमिनी देण्यासाठी धोरण ठरले. त्यानुसार [illegible] एकर पडीक व जंगल जमिनीचे वाटप करण्यात आले. लागवडीसाठी आर्थिक सहाय्यही देण्यात आले.[१२]

अशारितीने, विद्यार्थी दशेपासूनच यशवंतरावांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न जाणून त्यावर प्रहार केला. [illegible] भाग म्हणून अस्पृश्योद्धार गरजेचा आहे हे त्यांनी जाणले होते. त्यादृष्टीने काही उपक्रम त्यांनी राबवले. अस्पृश्यांसाठी [illegible] यासाठी यशवंतरावांनी सातत्याने प्रयत्न केले. याबाबतीत त्यांना हवा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही. [illegible] घेऊन त्यांनी अस्पृश्याबाबत मनात किंतू बाळगला नाही. उलट भविष्यात सतत आल्यावरही अस्पृश्यांच्या न्याय्य व रास्त मागण्या त्यांनी मान्य केल्या. भावनिक ऐक्यासाठी त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीनिमित्त सुट्टी सुरू केली, १९६२ मध्ये नागपूर येथील दिक्षाभूमी नवबौध्दांच्या ताब्यात दिली. यशवंतरावांच्या या सर्वांगीण कार्यामुळेच महाराष्ट्राची पुरोगामी राज्य म्हणून ओळख प्रस्थापित झाली.

संदर्भ

१. यशवंतराव चव्हाण, युगांतर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७०, पृष्ठ १९६-१९७.
२. यशवंतराव चव्हाण, कृष्णाकाठ, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पुणे, १९८७, पृष्ठ २१.
३. कित्ता, पृष्ठ १४१.
४. कित्ता, पृष्ठ १४०.
५. कित्ता, पृष्ठ १४१.
६. कित्ता, पृष्ठ १४२.
७. कित्ता, पृष्ठ १४३.
८. कित्ता, पृष्ठ १४५.
९. यशवंतराव चव्हाण, भूमिका, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पुणे, १९७९, पृष्ठ २४३.
१०. कृष्णाकाठ, उपरोक्त, पृष्ठ १४५.
११. यशवंतराव चव्हाण, सह्याद्रीचे वारे, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९८८, पृष्ठ १७२.
१२. माने प्रल्हाद, आधुनिक महाराष्ट्राच्या पुनर्बांधणीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, अप्रकाशित पी. एचडी. प्रबंध, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २००७, पृष्ठ ४०५.
१३. कित्ता, पृष्ठ ४०७.
१४. Tardalkar S. S., Article 'ग्रामिण महाराष्ट्रातील दलितांची आर्थिक परिस्थिती आणि भूमिहीनांचे आंदोलन', Wagh, Manjulkar (Editors), Universal Research, Vol. I, Issue I, July-August 2012, पृष्ठ २१.
१५. माने प्रल्हाद, उपरोक्त, पृष्ठ ४१७-४१८.